

Kovács Éva

A narratív módszertanok politikája*

E folyóirat szerkesztőjétől azt a nagyon megtisztelő felkérést kaptam, hogy az *oral history* mint műfaj elméletével foglalkozó írást adjak a folyóirat tematikus számába. Két okból is hálás vagyok e felkérésért: egyrészt, mert bár foglalkozom társadalomtörténeti és történeti szociológiai témákkal, nem vagyok történész. Másrészt, mert annak ellenére, hogy sokat tanultam a hazai és a nemzetközi *oral history* műhelyek munkáiból, magam az élettörténeti módszert (*Biographieforschung, narrative biographical method*) alkalmazom. Így aztán nem is venném a bátorságot, hogy az *oral history* elméletét összefoglaljam, ehelyett megpróbálom a két műfajt, kutatási zsánert nagy vonalakban összehasonlítani és az alkalmazásukban rejlő politikákat bemutatni. A politika szót nem a köznap jelentésében szeretném használni, hanem azon tudásszociológiai jelentéstartományban, melyet a választott módszerek és műfajok mögött a diszciplínákban rejlő ideológiák, társadalmi ideák, esetünkben történelem- és társadalomképek (reprezentációk) stb. alkotnak. Már az elején hangsúlyozni kell, hogy ezeknek a műfajoknak is megvan a maguk története, és korántsem élesek közöttük a határok. Hogy a két iskola külön tárgyalása mégsem mesterséges, arra legyen egyelőre mégis elégséges bizonyíték, hogy intézményesülésük története folyamán, bár több közeledésre is felfigyelhetünk, mindmáig külön műfajnak, kutatási stratégiának kell tekintenünk őket. Ha nagyon sommásan akarom e különbséget megfogalmazni, akkor – bár tiszta típusok csak elméletben vannak – a társadalomtörténetből kifejlődött *oral history*, ahogy a neve is utal rá, *történeti forrásnak* tekinti az élettörténeti elbeszélést, míg a szociológiai élettörténet-kutatás egy *kvalitatív szociológiai módszert* lát abban.

I. Forrás vagy módszer: oral history versus narratív biográfia

Az *oral history* egy olyan módszer, amely interjúkon keresztül gyűjt történeti információkat múltbéli eseményekről és életmódokról. A gyakorlatban a

* E tanulmány elkészítését az OTKA 77566. sz. kutatása tette lehetővé.

legkülönbözőbb interjúkészítési és -elemzési technikák egyáltalán nem követnek közös módszertant. Inkább az kapcsolja össze őket, hogy a történelmi források közé emelik a személyes hangot, s ezzel a személyes emlékezetet.¹ Noha a kezdetek a húszas évekig nyúlnak vissza, az *oral history* térhódítása a hatvanas évek második felére tehető: ekkorra nő meg nemzetközi méretekben a társadalomtudományok érdeklődése a köztörténelem (*public history*) felé. Az interjúzás kezdetben módszertanilag kevésbé kidolgozott technikákkal arra törekedett, hogy feltárja a történelem *underdog*ainak társadalomtörténetét: az indiánokét, a kisebbségeket, a munkásokét, vagyis azokat a társadalmi csoportokat, melyek addig nem képezték a történelmi elbeszélések tárgyát, vagy amelyekről a tudósok kevés történelmi forrással rendelkeztek. Az interjúalanyok így elsősorban – akár a néprajzi vagy strukturált szociológiai interjúnál – „adatközlők”, akiknek az emlékezetén (élményeinek felidőzésén) keresztül addig ismeretlen történelmi események, összefüggések, életformák, élményvilágok stb. rekonstruálhatók. Ilyen céllal készültek monográfiák például az 1956-os forradalom „fehér foltjairól”, illetve a közép-európai soárról.

A módszertani kidolgozatlanság, a történelmi „tények” rekonstruálására való törekvés és az „objektív” élettörténet előfeltételezése miatt az amúgy gazdag ismeretanyagot szolgáltatató klasszikus *oral history* jelentős kritikák érték a hetvenes-nyolcvanas évektől. E kritikák hangsúlyozták, hogy a várakozásokkal ellentétben az *oral history* segítségével sem tudjuk meg, mi is történt valójában egykoron. Felrötták azt is, hogy a módszer nem reflektál az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségre, azaz arra a folyamatra, ahogy a szubjektum – tudattalanul – a múltjából a „megőrzendő”, az „emlékezetre méltó” kiválasztja, mást pedig elfelejt. Az *oral history* megújítói – Bartlett immár klasszikus művére támaszkodva² – elismerik, hogy emlékezetünkben a korábbi élményeket a jelen perspektívájából szelektáljuk, és újra meg újra interpretáljuk, vagyis nem az egykori „objektív” valóságot (s végképp nem az igazságot) idézzük fel. Mindemellett látni kell, hogy az *oral history* szemléletmódjába máig kevésbé épült be a mai, fenomenológiai szemléletű társadalomtudománynak azon elképzelése, amely szerint identitásunk is úgy alakul életünk során, hogy az élményeket felidőzésre méltóvá tesszük.

Az *oral history* e hiányosságainak meghaladására, a módszer és az interjú mint forrás filozófiai, társadalomelméleti és lingvisztikai újraértelmezésére tett kísérletet az 1970-es évektől kezdve az élettörténet-kutatás, mely a hermeneutikai esetrekonstrukció elmélet keretei között készítette és elemezte az interjúkat. Tudatosan kereste a kapcsolatot a személyes és a társadalmi között, választ akart találni a nemzedéki váltások és az emlékezet közötti

1 Kiváló összefoglaló tanulmány született a módszerről: Vértesi Lázár: *Oral history. A szemtanúként elbeszélő történelem lehetőségei*. *Aetas*, 17. évf. (2002) 2–3., 158–172. Remek bibliográfiát állítottak össze Gerhard Péter és Udvarnok Virág a *Replika* 58. (2007) számában az *oral history*ről. A hazai *oral history*-termésből válogatott a *Múltunk* című folyóirat 2005/4. és az *Aetas* 2007/2. száma.

2 Bartlett, Frederic Charles: *Az emlékezés*. Budapest, Gondolat 1985.

kapcsolat kérdésére, a reflexív társadalmak és az élettörténet összefüggéseire. A módszer mára szakdiszciplínává vált, és a francia és a német szociológián keresztül az angolszász társadalomtudományokat is elérte.

A biográfiakutatás is történeti témák köré szerveződött, de lassacskán elszakadva ezektől, elméletileg inkább a filozófiában és az irodalomelméletben megújuló narratológiában fedezte fel kapcsolódási pontjait.³ A biográfiakutatás 1990 után szükségszerűen a politikai és társadalmi átmenetben, a közelmúlt élettörténeti rekonstrukciójában, vagyis az identitáspolitika témáiban találta meg új kutatási irányait.⁴ E módszer szerint az élettörténet, az emlékezés és az identitás (az önbemutató) egymással szorosan összefonódó fogalmak.

Az oevermanni objektív hermeneutikán alapuló és Schütze, majd Rosenthal által kidolgozott narratív élettörténeti interjúkat készítő, és az abban nyert szöveg hermeneutikai esetrekonstrukciójával dolgozó módszer alapgondolata, hogy ha olyan interjú készítünk, melyben az életrajzi elbeszélő maga alakíthatja saját élettörténetének elbeszélését, akkor a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját is. „*Ha az életrajzi elbeszélést olyan társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, amely egyszerre foglalja magában a társadalmi valóságot és az alany élményvilágát, azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: miképpen rekonstruálhatunk egy olyan társadalmi struktúrát, amely az élettörténeti tapasztalatok és a társadalmilag meghatározott sémák interakciója során újra és újra megfogalmazást nyer, és eközben meg is változik.*”⁵ Az interjú helyzetben keletkező szöveg alapja a „világot megtapasztaló léten” nyugvó, átfogó életrajzi konstrukció. Ez, bár folytonos változásban van, mégis stabil szerkezet. A szöveg létrehozásakor a háttérben láthatatlanul meghúzódva kezeskedik azért, hogy a pillanatban és a pillanatnyi interjú révén keletkező szöveg ne legyen véletlenszerű, önkényes. A bemutatásra kerülő epizódok kiválasztását a pillanatra, a helyzetre is reflektálva ez az átfogó szerkezet határozza meg.

Általában akkor készítünk élettörténeti interjúkat, ha a) egy társadalmi jelenség individuális reprezentációját, szubjektív megélését szeretnénk értelmezni; b) személyes és csoportos identitást elemzünk, vagy c) társadalmi emlékezetet kutatunk. Ez a technika sok apró szabályt ír elő alkalmazójának. A meglehetősen nehéz és szokatlan interjúkészítési módszert következetesen be kell tartunk, azaz olyan interjú környezetet alakítunk ki, mely kedvez az élettörténeti elbeszélésnek. Nagy hangsúlyt fektetünk a kutató, az interjúer személyére,

3 Oevermann, Ulrich – Allert, Tilman – Konau, Elisabeth – Krambeck, Jürgen: *Die Methodologie einer „objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften*. In: Hans-Georg Soeffner (Hrsg.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, Metzler 1979. 352–434.; Schütze, Fritz: *Kollektive Verlaufskurve oder kollektiver Wandlungsprozess. Dimensionen des Vergleiches von Kriegserfahrungen amerikanischer und deutscher Soldaten im Zweiten Weltkrieg*. Bios 1989/2. 31–109. Rosenthal, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt a. M., Campus 1995.

4 Lásd pl. Breckner, Roswitha – Kalekin-Fishman, Devorah – Miethe, Ingrid (eds.): *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Change on the 'Eastern Side'*. Opladen, Leske+Budrich 2000.

5 Rosenthal id. mű 1995: 12. (A szerző fordítása.)

professzionális felkészítésére. Az interjú elkészülte után arról szöveghű átiratot készítünk, mert ez adja a későbbi elemzés korpuszát. Nagyon figyelünk az időkeretekre, hiszen az esetrekonstrukció szokatlanul részletes elemzést, s ehhez alapos interdiszciplináris felkészültséget követel (az interakcionista szociológia, társadalomlélektan, pszicholingvisztika mellett a pszichoanalízis és az irodalomtudomány köréből is).

Bár az eddigi összefoglaló munkákban inkább az a törekvés volt kitapintható, hogy lehetőleg mind szélesebb közös alapokra helyezték a biográfia-kutatást⁶, vitathatatlan, hogy a diszciplína három, a kezdetekben egymástól függetlenül alkotó tudományos műhely (a brit, a francia és a német) viszonylag kései találkozásából kristályosodott ki és intézményesült. Nem tesz látszólag másként a legfrissebb, négykötetes kézikönyv sem, amely mindmáig az első komolyabb (és monumentális) kanonizációs kísérletnek tekinthető.⁷ Úgy kendőzi a széttartó múltat, hogy nem idézi fel. Klasszikus szöveggént csupán C. Wright Mills *Uses of History* című tanulmánya kerül bele⁸, illetve Karl Mannheim értekezése a nemzedéki problémáról.⁹ A többi szerző részben a szűken vett biográfia-kutatás élő klasszikusa (Schütze, R. Miller, Alheit, Kohli, Rosenthal, Fischer-Rosenthal, Hareven, Thompson és Bertaux), részben az ő tanítványaik. A kötet(ek)ből az is kiviláglik, hogy nem csupán Peirce, Cassirer vagy Saussure és a német fenomenológia esett ki az élettörténeti szemlélet „legkisebb közös többszöröséből” (az e tradícióból felkínált egyedülit, Ulrich Oevermann a III. kötet *The „German School”* című fejezetébe rejtették), de a kanonizáció oltárán valószínűleg fel kellett áldozni azokat a korábbi munkákat is, amelyek a társadalomtörténet tanulmányozásakor léptek át az *oral history* módszertanából a biografikus módszer területére¹⁰, és azokat az antropológiai kísérleteket, melyek vagy a *grounded theory*hoz¹¹, vagy a néprajzi gyűjtésben és

6 Lásd pl. Chamberlain, Prue – Bornat, Joanna – Wengraf, Tom: *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*. London/New York, Routledge 2000. Nem beszélve a konferenciakiadványok, tanulmánykötetek garmadáiról, amelyekben a legkülönbözőbb társadalomkutatói felfogások torkollanak jobb-rosszabb „biográfiaelemzésekbe”.

7 Miller, Robert Lee (ed.): *Biographical Research Methods 1–4*. Thousand Oaks/London, Sage 2005.

8 Mills, C. Wright: *The Sociological Imagination*. New York/Oxford, Oxford UP. 1959.

9 Mannheim, Karl: *A nemzedéki probléma*. In: Huszár Tibor–Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Budapest, KJK 1969.

10 Így hiányoznak e sorozatból a hetvenes évek végén még a laza biográfiai hálózathoz kapcsolódó birminghami *Popular Memory Group* képviselői, az olasz Luisa Passerini és Alessandro Portelli nevével fémjelzett kutatások, a brit feminista *Personal Memory Group*, de a Lutz Niethammer, Alexander von Plato és Alfred Lüdtke köré csoportosuló német társadalomtörténeti kutatások stb. is, hogy csak néhány jelentőset ragadjak ki a sorból. (Pl. Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von – Wierling, Dorothee: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Berlin, Rowohlt 1991; Lüdtke, Alfred (Hrsg.): *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main, Campus 1989.)

11 Vö. Glaser, Barney – Strauss, Anselm: *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago, Aldine, 1967; Strauss, Anselm – Corbin, Juliet: *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Producers and Techniques*. Newbury Park, Sage, 1990.

az antropológiai terepmunkában alkalmaztak élettörténeti interjút.¹² Mintha az összegzés nem a „legkisebb közös többszörös”, hanem a „legnagyobb közös osztó” – azaz a szociológia tudománya és annak kvalitatív módszerei – alapján történt volna.

A diszciplínává válás valóban a szociológia berkeiben kezdődött azzal, hogy 1978-ban az ISA (Nemzetközi Szociológiai Társaság) 9. Világkongresszusán *ad hoc* csoportként összeállt tizenöt országból húsz szociológus, és biográfia-kutatásként mutatta be legfrissebb eredményeit. 1981-ben az alapítók, Daniel Bertaux szerkesztésében, közös tanulmánykötetben is debütáltak az új szemléletmóddal és módszerrel.¹³ A döntő lökést az intézményesülésben és a tudományos legitimációban mégis az 1984-es év hozta, amikor az ISA keretén belül megalakult a *Biography and Society Research Committee* (RC 38). Szintén 1984-ben alapították meg Bertaux-ék a *Life Stories/Récits de vie* című kétnyelvű folyóiratot, 1988-ban a német kutatói közösség indult el a *BIOS*-szal, 1990-ben az amerikai a *Journal of Narrative and Life History*val (amely 1998 után *Narrative Inquiry* címmel jelent meg).¹⁴

A módszer – a politikai átalakulásoknak is köszönhetően – gyorsan elterjedt Kelet-Európában, és a legkülönbélebb mutációk jöttek létre, mintegy megismételve a nyugati előtörténetet. S noha a Miller által szerkesztett kötet szerzőire a kelet-európai és Európán kívüli empirikus kutatások és kutatói együttműködések nyilvánvalóan megtermékenyítően hatottak (így például a németekre az NDK társadalom iránti érdeklődés a nyolcvanas évek elején és az izraeli soá-kutatások, a franciákra és az angolszászokra pedig a migrációkutatás, a posztkoloniális historiográfia és irodalomelmélet kihívásai), ha végigpillantunk a szerzőkön, látható, hogy a mainstream biográfia-kutatás meglehetősen nyugat-európai karaktert mutat. Egyetlen kelet-európai szerzőt találunk csak, a lengyel Kaja Kazmierskát, s ő is az utolsó kötet utolsó előtti fejezetét írta, nem másról, mint az élettörténeti interjú és elemzés etikai aspektusairól. Emellett egy brazil és egy NDK-s esettanulmány reprezentálja a nem nyugati világot.

Sajátos el- és visszarendeződés szemtanúi lehetünk tehát: a biográfiai módszer önálló szociológiai metódusként definiálja önmagát, szakítva a korábban szüntelenül hangsúlyozott interdiszciplinaritással és fenomenológiai meghatározottsággal, a diszciplínává válás tisztítóüzében szükségszerűen szűkebbre zárva határait. A módszertanra alapozott tudományosodás folyamatában a

12 Méltatlanul merült feledésbe, hogy 1982-ben (!) az MTA Néprajzi Kutatócsoportja is kiadott egy válogatást külföldi szerzők élettörténettel kapcsolatos írásaiból (Küllös 1982).

13 Bertaux, Daniel (ed.): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills, Sage, 1981.

14 Az elmúlt húsz évben – még akkor is, ha csak a szűken vett biografikus emlékezettel foglalkozó folyóiratokat vesszük, és eltekintünk az emlékezet szélesebb témájától – jelentős burjánzásra lehetünk figyelmesek a folyóiratpiacon (pl. *Journal of Biography*; *Journal of Historical Biography*; *Journal of Medical Biography*; *Auto/Biography*, *Journal of Memory and Language*; *Time and Society* stb.). Ezzel egy időben programtanulmányokat publikált e tárgykörben a patinás *Current Sociology* vagy az *International Journal of Oral History* is.

korábbi filozófiai töprengések premisszákká és praxisokká sűrűsödtek, hogy – leegyszerűsített formában – egy tömegképzésben is alkalmazható ismeretanyag alapjává válhassanak. A biografikus módszer komoly előnye ugyanis, hogy a nemzetközi tapasztalat szerint az egyetemi képzésben sikeresen átadható. Mivel 15 főnél nagyobb csoportokban nem oktatható, olyan közös heurisztikus élményekhez segíti a diákokat, melyek később az általánosabban vett tudományos érdeklődésüket is befolyásolják. Népszerűségéhez a jól ismert terapeutikus hatás mellett ez a közvetlen ön- és társadalomismereti képességeket kiterjesztő jellege is hozzájárul.

A távozó vagy kiszoruló szülőatyákat és szülőanyákat, az interdiszciplinaritásba rekedt gyermekeket ma paradox módon vagy az – időközben tényleg megújuló – *oral history* vagy saját fő tudományuk környékén találjuk. A szétfejlődésnek persze kemény tudománypiaci magyarázatai is vannak. A „páciens” mint individuum felértékelődése az egészségügyben, a tömeges társadalmi traumák és a gyógyításukra létrejött szociális és egészségügyi intézmények, a társadalom előregedése, a *policy*-orientált megközelítésmódok széles körű elterjedése, a gazdaságpszichológia térhódítása a vállalkozói és bankszektorban, a „fejvadászat”, vagy a „mediáció” mint munkaerő-piaci technika stb. az interjút áruvá tette. Számos képzési, gyógyítási, döntési stb. forma épül a biográfiai módszer egyszerűsített módszerére. A nagy mesterek tanítványainak csak töredéke marad a szűken vett tudomány berkeiben, a többség ezeken a piacokon kamatoztatja tudását.

A magyar társadalomtudomány – ahogy számos más szociológiai újítás esetén – ebben is megkésétt, s a biográfiai módszer alkalmazásának jobbra csak az ízelgetésénél tart.¹⁵ A módszert jó ideig gyanakvás övezte mind a szociológusok, mind a történészek körében. Több mint egy évtized oktatói tevékenység következtében lépett színre az az új szociológus-, pszichológus- és történész-nemzedék, amely tudományos elfogultságok nélkül alkalmazza – jól-rosszul – a narratív interjúkészítés és -elemzés technikáját a legkülönfélébb tudományos kérdések megválaszolásához. Nem tűnik talán túl sommásnak az ítélet, hogy a hazai biográfiautató hamarabb és könnyebben csatolta be magát a *mainstreambe*, mint a hazai tudományosságba.¹⁶

15 Noha voltak korai úttörő munkák, így az elméleti-módszertani megközelítésben Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés* című írása (in: *Ethnographia* 1988/3–4.: 376–389.), a máig példaértékű empirikus elemzésben Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin: *„Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk* című tanulmánya (Medvetánc 1985/2–3., 129–145.), az úttörők aztán letértek a pályáról. Kivételt jelent Erős Ferenc munkássága, aki Ehmann Beával közösen kidolgozta a zsidó identitás narratív modelljét (lásd Erős Ferenc – Ehmann Bea: *Jewish Identity in Hungary. A Narrative Model Suggested*. In: Hadas, Miklós – Vörös, Miklós [eds.]: *Ambiguous Identities in the New Europe*. Replika, special issue [1997]: 121–133.)

16 Első esetelemzésünket 1994-ben publikáltuk (Kovács Éva – Vajda Júlia: *„Leigazoltam a zsidókhöz” – A „társadalmi zsidó” identitás élettörténeti gyökereiről*. *Thalassa* 1994/2., 228–247.). Az „importált” módszertant sok-sok éven át bizalmatlanság övezte itthon. Magunk is csak 2004-ben foglaltuk össze (Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek, Múlt és Jövő* Kiadó, Budapest, 2002). Ahogy a fiatalabb társadalomkutató nemzedék színre lépett és más kollegák is alkalmazni

Mára jelentősen átalakult a helyzet. Nagyon úgy néz ki, hogy a történeti, szociológiai kutatások visszaszorultak, s a személyes emlékezet gyűjtése és archiválása nagyságrendekkel megelőzi a személyes emlékezet elemzését. Ez a jelenség azonban már egy másik tudománytörténeti kérdést vet föl, jelesül, hogy mik voltak azok a társadalmi és történelmi kataklizmák, amelyek a személyes emlékezetet állították a középpontba, s mindez hogyan hatott az emlékezetkutatás általam vizsgált szűkebb területére, az autobiografikus szemléletű elemzésekre.

II. Gyűjtés vagy/és elemzés? Az élettörténeti emlékezet a kulturális örökség és a tudományos forrás megszűnésénél

Ahogy az *oral history* és az *Annales*-kör kialakulásában vitathatatlanul közrejátszott az ipari társadalomban bekövetkezett átalakulásokra a korábbinál érzékenyebben reagáló, és az addig meg nem szólaltatott társadalmi csoportokat elismertető, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében elkötelezett kutatói hozzáállás, a biográfiai kutatásnak is megvolt a maga politikája. A biográfiai kutatás „német iskoláját” egy nagyon is konkrét történelmi időszak megértésének tudományos vágya szülte. A náciizmus és a fasizmus emlékezetével való szembenézés volt a tét. A különbség mégis kardinális: nem társadalmi csoportok, milliók tagjainak, életmódok követőinek pályája került reflektorfénybe, hanem tettesek, áldozatok és szemtanúk tanúságtételei. S noha erre a lényegi különbségre a szakma azóta sem reflektált, akár a kutatások, akár a módszertani korrekciók és innovációk felől közelítünk, elég világosan látszik, hogy ez vált a diszciplína fejlődésének egyik motorjává. Nem lehetett a soá túlélőit nem áldozatnak tekinteni, a tetteseket egyszerű katonáknak, a szemtanúkat csupán péknek, szabónak vagy ipari munkásnak. Alapvető morális szempontok szőtték át az „objektív” történetiséget és a tudományosságot. Ráadásul e kérdések nem absztrakt módon, az íróasztal fölé hajolva érték a kutatókat, mint *oral history*s elődeiket, hanem nagyon is konkrétan, a Másikkal szemtől szemben.

Az erkölcsi és történelemfilozófiai kérdések kiküszöbölhetetlensége a kutatókat – mintegy védekezésképp is – a módszer állandó finomítására sarkallta, az elemzésben pedig olyan (néha túlzottnak is tűnő) tudományos igényességre, amely korábban az *oral history*ban szinte példa nélkül való volt. A kutatás minden lépése – a kapcsolatfelvételtől az interjúkészítésen át az elemzésig – újabb és újabb hétköznapi és filozófiai problémákkal szembesítette a kuta-

kezdtek a módszert, egyre divatosabb lett, s mára valóban elmondható, hogy a narratív interjúkészítés- és elemzés felsőoktatási kurrikulummá vált. Bögre Zsuzsannának köszönhetően két egyetemi szöveggyűjtemény is megjelent (Bögre Zsuzsanna: *Élettörténet a társadalomtudományokban*. PPKE: Budapest, Piliscsaba 2009 és Bögre Zsuzsanna – Bernáth Krisztina: *Közelítések az élettörténetek kutatásához*. Partium Kiadó, Nagyvárad 2009). Az interjú módszer rövid összefoglalását elemzési példákkal lásd: Kovács Éva: *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Regio Könyvek, Budapest, Néprajzi Múzeum, 2007.

tót, melyekre nem készülhetett teljességgel fel. Az élettörténeti kutatásban mindennapossá vált a személyes tragédiákkal és traumákkal való találkozás.¹⁷ Mély meggyőződés, hogy a pszichológia, ezen belül is a pszichoanalízis nem csupán annak az elbeszélőnek a segítségére sietve jelent meg a biográfiai kutatásokban, aki áldozata, tette vagy szemtanúja volt valamely történelmi borzalomnak, hanem hallgatójának, az interjú készítőjének és elemzőjének megtámogatására is. Egyúttal abban is biztos vagyok, hogy elemi pszichológiai és pszichoanalitikus ismeretek nélkül (legyen az Gestalt-pszichológia, ahogy a *mainstream* alkalmazza, vagy freudiánus, posztfreudiánus pszichoanalízis, ahogy újabban mind több tanulmányban találkozunk vele) nem is lehet élettörténeti interjút elemezni. Welzerrel szólva: „Az emlékezetem többet tud, mint én magam.”¹⁸ Az élettörténet *poiesis*ének komplex értelmezéséhez a szigorú szociológiai gyakorlatok mellett az elmélyült pszichológiai elemzés sem nélkülözhető.¹⁹

A „tanúságtétel” és a „történelmi vagy társadalmi tény” évszázados versengésének ebből a fordulójából az előbbi került ki győztesen: a történelmi/társadalmi tények iránti tudományos igényt a kommunikatív emlékezet egyre szélesedő folyama elsodorta. Amit a társadalomlélektanban és az individuálpaszichológiában folyó emlékezetkutatások már évtizedekkel korábban kimutattak – tudniillik hogy emlékezetünk a „tényekkel” szükségszerűen hadilábon áll –, végül a történettudomány és a szociológia is kénytelen volt elismerni: nyilvánvalóvá vált, hogy az élettörténeti interjúk nem a „történeti valóság” „objektív” rekonstruálását szolgálják, hanem az individuum „történetiségét” bizonyítják, illetve tanúságtételek. Többet mondanak az egyéni és kollektív emlékezetéről, mint a történeti faktumokról.²⁰

A kommunikatív emlékezetben a hetvenes évek végétől megfigyelhető interferenciák következtében az élettörténeti interjú kiszabadult a tudomány szigorú ellenőrzése alól, és felkerült a popularizálódás nagyobb hullámára. Ebben az első mérföldkő Marvin Chomsky *Holocaust* című amerikai tévéfilmsorozata volt, amelyet a következő években szerte Nyugat-Európában sugároztak, és rövidesen a populáris nyugati kultúra részévé vált.²¹ A filmsorozat egy család történetén keresztül beszélt el a soát, azaz az élettörténeti emlékezetet állította reflektorfénybe. A film mintájára azután számos alkotás született, a művész-

17 Ennek mind lélek-, mind módszertani feldolgozásában múlhatatlan érdemeket szerzett az 1979-ben, talán a világon elsőként induló tudományos videotár, a *Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies* megalapítója, a pszichiáter Dori Laub. A történeti trauma és személyes élettörténet kapcsolatához lásd az egyik legkorábbi, globális igényű kézikönyvet: ÜDanieli, Yael (ed.): *Multigenerational Legacies of Trauma. An International Handbook*. New York/London/Washington D.C./Boston, Plenum 1998.

18 Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis*. München, Beck 2002.

19 Vö. Plato, Alexander von: *Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis*. Korall 2005/21–22: 12–45.

20 Kovács András: *Szóról szóra. Az oral history és a történelmi igazság*. BUKSZ 1992/1: 88–94.

21 Chomsky, Marvin: *Holocaust. The Story of the Family Weiss*. New York, NBC 1978.

filmtől a hollywoodi melodrámaig.²² Ennél ugyan egy jóval szűkebb – inkább csak szakmai – kört érintett Claude Lanzmann 1985-ös, közel tízórás dokumentációja, az interjúzásban azonban máig kitörölhetetlen nyomokat hagyott.²³

Az élettörténeti elbeszélés visszatalált oda, ahonnan eredt: a populáris kultúrába, a mindennapi életbe. A soá autobiografikus emlékezete előbb a nyugat-európai és az észak-amerikai, majd a szélesebben vett európai kultúra részévé vált, maga az élettörténeti elbeszélés pedig kulturális örökséggé – egyfajta *lieu de mémoire*-rá.²⁴ A történelem folyamán valószínűleg ritka jelenségként, három évtizednyi egy helyben topogás után a soá kommunikatív emlékezete hihetetlen sebességgel alakult át kulturális emlékezetté. S talán nem túlzás azt állítani, hogy jelentős részben azért, mert az élettörténeti elbeszéléseken, a tanúságtételeken keresztül a személyes élmények mások számára is átélhetővé váltak. Sorra nyitották meg kapuikat az archívumok, múzeumok, könyvtárak és egyetemi tanszékek, hogy összegyűjtsék és befogadják a video- vagy hangkazettára rögzített visszaemlékezéseket.²⁵ És fordítva: a

22 A nyugati filmtörténethez lásd Köppen, Manuel – Scherpe, Klaus (Hrsg.): *Bilder des Holocaust. Literatur – Film – Bildende Kunst*. Köln, Böhlau. Köppen–Scherpe 1997; Gilman, Sander L.: *Is Life Beautiful? Can the Shoah Be Funny? Some Thoughts on Recent and Older Films*. *Critical Inquiry* 2000/2: 279–309. A tágabb problémát – hogy míg a soá témájú filmeket tizmilliók látták a világon, tudományos feldolgozásuk mégsem történt meg – a legújabban lásd: Ginsberg, Terri: *Holocaust Film. The Political Aesthetics of Ideology*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishers 2007. A magyar filmtörténethez lásd Surányi Vera (szerk.): *Minarik, Sonnenschein és a többiek. Zsidó sorsok magyar filmen*. Budapest, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület – Szombat, 2001; K. Horváth Zsolt: *Az emlékezés nulla fokán. A képi jelentéstulajdonítás etikai/történeti többlete Jancsó Miklós „zsidó témájú” dokumentumfilmjeiben*. *Metropolis* 2001/3: 50–60.

23 Lanzmann, Claude: *Shoah*. Les Films Aleph. Paris; Historia Films: Paris; WDR: Köln, 1985.

24 Az UNESCO 1997-ben kiadta a *Proclamation of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity* című dokumentumot, mellyel hivatalosan is az egyetemes kulturális örökség részévé tette a személyes tanúságtételt (<http://portal.unesco.org>). Ennek első példaértékű helyi kezdeményezése lett a *Robben Island Museum* hangzó gyűjteménye (<http://www.robben-island.org.za>). A német *Edition Körber-Stiftung* máig 16 kötetet adott ki *Erzählte Geschichte* (Elbeszélt történelem) című sorozatában (<http://www.koerber-stiftung.de>), és a példák folytathatók.

25 A már hivatkozott Fortunoff archívumot követő legjelentősebb nemzetközi vállalkozás a Spielberg által kezdeményezett *Shoah Tüelölő Vizuális Történelem Alapítvány* (<http://www.usc.edu/>), mely a rendszerváltás utáni években Magyarországon is készítettett 800 videointerjút. Nemrégiben a digitális anyag másolata a *Freie Universität Berlin* birtokába került (<http://www.vha.fu-berlin.de>). A gyűjtés már évekkel ezelőtt lezárult. Az egész világra kiterjedő interjú kutatás folyik még ma is a *United States Holocaust Museum (USHM) Memory* projektjében. Ugyanez az intézmény eddig 125 olyan tudományos vagy kulturális műhelyt lelt fel, melynek saját oral history-gyűjteménye van (<http://www.usshm.org>). Hasonló – bár kisebb volumenű – gyűjtemény jött létre *Zsidó élettörténetek a huszadik században* címmel a *Centropa Közép-európai Kutatási és Dokumentációs Központban*, mely 14 országból gyűjti a családtörténeteket (<http://www.centropa.hu>). A magyar Shoah Alapítvány által készített interjúk egy másolata jelenleg a budapesti Central European Universityn kutatható (<http://www.library.ceu.hu/vha.html>). Hozzávetőleg 800 biográfiai interjút készítettett a *Mauthauseni Múzeum* (ebből 80 magyar) (<http://www.mauthausen-memorial.at>). A legfiatalabb nemzetközi gyűjtemény 28 országból 550 elbeszélést gyűjtött össze a *Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”* támogatásával *Az egykori kényszer- és rabmunka élettörténeti dokumentációja* címmel, amely 2010-től szintén a berlini *Freie Universität*en kutatható (<http://www.zwangsarbeit-archiv.de>). A brüsszeli *Auschwitz Alapítvány* nemzetközi folyóiratot ad ki *International Journal – Cahier International. Studies on the audio-visual testimony of victims of Nazi crimes and genocides* címmel (<http://www.auschwitz.be>), amely kifejezetten e forrásanyagok elemzé-

soá emlékezete egyetemes keretté (ahogy a nemzetközi szakirodalom előszeretettel nevezi, „univerzális konténerre”) vált, melybe más történeti kataliz-mák emlékezete is belehelyezhető.²⁶ Egy erkölcsileg és politikailag is erősen megítátogatott imperatívusszá, mely az emlékezést társadalmi kötelességgé tette. Ráadásul a természet törvényei azt diktálták, hogy minél gyorsabban és minél több élettörténeti interjút gyűjtünk össze, hiszen a szemtanúk köre az idővel rohamosan csökkent. E folyamatok a versengés metaforájával úgy írhatók le, hogy a populáris kultúra, a történelempolitika és a kollektív emlé-kezet gyűjtőpontjában álló élettörténeti emlékezet feltárásáért zajló versenyben – legalábbis a mennyiségi kritériumok tekintetében – az elemzők helyét jórészt a gyűjtők, a rekonstrukció helyét pedig a reprezentáció vette át.

Mindez – noha az egyes egyedi esetekben bizonyára sokat nyomott a latban az a belső erkölcsi parancs, hogy „ne hagyjuk kihalni e nemzedéket, mielőtt tanúságot tehetne az utókornak” – igen bonyolult politikai környezetben és finanszírozási háttérrel állt elő. Mindenki tudja, aki a témát legalább a napilap-okból követte, hogy az európai dokumentációs lázat a soá áldozatai kárpótlá-sának a kilencvenes években kezdődő, harmadik hulláma keltette fel. Ennek több – hol emelkedett, hol szégyenteljes – epizódja ismeretes Magyarországon is. A kárpótlásra jogosultak egyre szűkülő köre miatt (melyet az elhúzódo procedúrák tovább szűkítettek) olyan források szabadultak fel, melyeket a különböző alapok muzealizációra, dokumentációra, pedagógiai programokra stb. fordítottak, és fordítanak ma is. Az *oral history*-interjúk (melyeket gyakran biográfiai módszerekkel készítenek hivatásos vagy erre kiképzett interjúerek) részletei bekerültek a múzeumi, kiállítótermi térbe, televíziós műsorokba, oktatási tananyagokba, sőt művészeti installációkba. Tudományos forrásértékük másodlagossá vált, kulturális örökség, emlékezet- és történelempolitika lett belőlük.

E folyamat Kelet-Európában a rendszerváltás körül kezdődött. Az emléke-zés imperatívusza – mely a képző- és filmművészet, az irodalom és a doku-mentumfilm egyes munkáit már a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulójától áthatotta – 1989–90-ben rövid időre társadalmi normává erősödve a spontán tanúságtételek és megemlékezések lavináját indította el. Általánosságban négy markáns vonás rajzolódott ki, melyeket az akceleráció, az expanzió, a diszper-zió és a szeparáció fizikai fogalmaival írhatunk le. A kelet-európai emlékezet-konjunkktúra egyrészt a globális folyamatok felgyorsulását vonta maga után: amerikai és európai mintára sorra jöttek létre az emlékezet új helyei (emlék-művek, kiadványok, ünnepnapok, ceremóniák, pedagógiai programok stb.

sével foglalkozik. Kicsi, de figyelemre méltó gyűjteménnyel rendelkezik az Esztertáska Alapítvány, ahol *Elmeséltlen történetek* címmel 29 női soá-visszaemlékezés hozzáférhető (<http://www.esztertaska.eu/>). 2009-ben az MTA Szociológiai Kutatóintézetében létrehoztuk a *20. század hangja Archivumot és Kutatóműhelyt*, amely amellet, hogy a mauthauseni és a berlini gyűjteményeket Magyarországon is kutathatóvá teszi, megkezdte a hazai szociológiai interjúk összegyűjtését (www.20szazadhangja.hu).

26 Levy, Daniel – Sznajder, Nathan: *Erinnerung im globalen Zeitalter. Der Holocaust*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 2001.

formájában) a kelet-európai országokban.²⁷ Másrészt, mivel a kelet-európai emlékezés erőinek vektora elsősorban a kommunista és nem a nemzetiszocialista diktatúrára mutatott, az emlékezetre méltó történeti események és korok köre kitágult.²⁸ A vörös diktatúrák addig Nyugaton méltatlanul elfelejtett, Keleten erőszakosan elfojtott emlékezete „felizzott”, és helyet követelt magának a XX. századi traumák sorában. A hideg és forró emlékezet fogalmát – a Lévi-Strauss-i és assmanni hagyományoktól eltérő módon – Charles S. Maier hozta be a diktatúrák emlékezetének elemzésébe.²⁹ Maier az atomfizikából kölcsönözte a hasonlatot. Szerinte a soá emlékezete, akár a plutónium, lassú felezési idővel hat, azaz „forró” emlékezet, a vörös diktatúráké, akár a trícium: „hideg”. A „forró” emlékezet társadalmi erőket és érzelmeket mobilizál, azaz társadalomszervező emlékezet, a „hideg” viszont csak a történettudósok érdeklődésére tarthat számot. Maier optikája azonban sajátosan nyugati, és csak a nyugati emlékezetet fogja be: Kelet-Európában mintha épp fordított lenne a helyzet.

A verseny metaforánál maradva, a vörös diktatúrák emlékezete ringbe szállt, hogy megmérkőzzék a soáéval. Harmadrészt, a kelet-európai emlékezetek horizontján nemcsak a vörös diktatúrák tűntek föl, hanem a különböző nemzetek közötti történeti konfliktusok is. Az emlékezet szétszóródott. Így vált például a német–lengyel szimbolikus politika forró témájává az elűzetések, a cseh–német, cseh–osztrák, szlovák–magyar politikakévé a Beneš-dekrétumok emlékezete. Az elűzetések története lett a formálódó „európai emlékezet” színpadának harmadik főszereplője.³⁰ Végül, negyedszer, az új emlékezetformák felvették – vagy inkább visszanyerték – sajátos nemzeti, történeti alakjukat, azaz elkülönöztek. A posztszovjet államokban például a kommunikatív emlékezet (a kibeszéletlen múlt) horizontja egészen a húszas évekig nyúlik vissza, Romániában a diktatúra mint értelmezési keret egészen az 1990-es forradalomig tart, Csehországban és Magyarországon a forradalmak emelkednek ki az emlékezeti térből, Szlovákiában vagy a volt jugoszláv

27 A komparatív közép-európai társadalmi emlékezet- és emlékezhely-kutatások, valamint eszmecserék kezdeményezésében és életben tartásában meghatározó szerepet játszik Moritz Csáky és köre (*Österreichische Akademie für Wissenschaften, Kommission der Theater- und Kulturwissenschaften*). A *Gedächtnis – Erinnerung – Identität* konferenciakötet-sorozatukból immáron a hetedik könyv látott napvilágot a *Studienverlag* gondozásában, az *Orte des Gedächtnisses* sorozatból a *Passagenverlag* gondozásában az ötödik.

28 A kelet–nyugati kölcsönhatások – legalábbis a különböző diktatúrák emlékezetének tárgyában – már foglalkoztatják egy ideje a társadalomtudományt. Erre a komplex témára itt nem térhetek ki. Egy szűkebb problémát – a *mémoire croisée* kérdését – Ausztria és Magyarország példáján részletesen elemeztem. A témát feldolgozó fontosabb irodalmat is lásd ott. Kovács Éva: *The mémoire croisée of the Shoah* [németül és franciául is]. In: eurozine www.eurozine.com/articles/2006-05-22-kovacs-en.html.

29 Maier, Charles S.: *Heißes und kaltes Gedächtnis. Über die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus*. Transit 22 (2001/2002), 153–165.; angolul a *Tr@nsit* online-on: <http://www.iwm.at>.

30 Daniel, Jürgen – Ther, Philipp (Hrsg.): *Flucht und Vertreibung in europäischer Perspektive*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 2003/1.; Kovács Éva: *Az elűzetések európai emlékezete; avagy hogyan emlékezünk a németek kitelepítésére a soá fényében?* Regio 2004/1: 111–118.

tagköztsársaságokban viszont a kommunikatív emlékezetet a közelmúlt meg-
rázó vagy traumatikus eseményei egy időre megakasztották.

Az európai emlékezetkultúrát – így a magyarszágit is – a véres dikta-
túrák, forradalmak és háborúk története szervezi, s tendenciájában nem tesz
másként a „történetgyűjtés” (archívumok, nagyobb interjúk projektek) sem.
A volumen tekintetében meghatározó magyar *oral history*-gyűjtések (*Oral
History Archivum, Történelmi Interjúk Tára*) sajátossága, hogy – szemben a nyugat-
európai hagyományokkal – hosszú ideig elsősorban a mindenkori elitre (a
történelmi „személyiségekre”)³¹ és nem a köztörténelem egyszerű embereire
koncentráltak, de az utóbbi évtizedben nálunk is felerősödtek azok a tenden-
ciák, amelyek az egyszerű emberek tanúságtételére helyezik a hangsúlyt (pl.
Centropa, Emlékpontok). Elmosódni látszanak a tudomány és a populáris kul-
túra közötti határok is: történelemórai mikrokutatásban középiskolás diákok
készítenek tanáraik vezetésével *oral history* jellegű interjút egy-egy korszak
szemtanújával (pl. *Letter of tears* projekt Németországban és Ausztriában,
Emlékpontok projekt Magyarországon). A szemtanúság, ha időre-órára is –
hisz ennek a biológia fájdalmas korszakhatárokat szab –, de felülkerekedett a
tudományos absztrakción: az interjú ma önmagában, minden elemzés nélkül
történelmi tény, e történelmi tények „termelése” pedig nagyüzemben zajlik, s
az internetnek hála, lassan mindenki számára elérhetővé válik. Hogy milyen
történelemkép rajzolódik majd ki ezáltal a mai fiatal nemzedékben, az persze
a jövő zenéje...

III. A nagy paradoxon: nyilvánosságra hozható-e önmagában egy interjú?

Talán az eddigiekből már kiviláglott, hogy legyen szó akár *oral history*, akár
biográfiai interjúról, egyik módszer sem azért alkalmazta az interjút, hogy
azokat egy az egyben közlétegye. Mind a történészek, mind a szociológusok
ugyanúgy nyersanyagként (kvalitatív „adatként”) használták a személyes
szövegkorpuszokat, mint más korábbi forrásukat, adatukat. Kutatási kérdése-
ikre keresték a választ bennük. Az interjúk azonban – épp személyességük és
szemtanúságuk okán – szinte felkínálták a szélesebb, nem tudományos vagy
tudományos-népszerűsítő alkalmazásokat. Hogy úgy mondjam, kiszabadultak
a tudományos ellenőrzés alól és elárasztották a nyilvánosságot.

A megjelent válogatások legjellemzőbb közös vonása szerte a világon, hogy
a közreadott interjúk módszertani, kritikai értelmezését rendszerint nem tar-
talmazzák, az interjúk pedig szerkesztett, rövidített változatban olvashatók
bennük. Mindez mögött valószínűleg az a kutatói meggyőződés húzódik, hogy

31 A hazai *oral history*-archívumokról Lénárt András írt kritikai elemző tanulmányt. Lásd: Lénárt
András: *Történetgyűjtés. Az oral history tudományos műhelyei Magyarországon 1945 után*. Aetas 2007/2:
5–30.

a nagyobb nyilvánosság számára a nyersanyagnál „fogyaszthatóbb” szövegkorpust kell létrehozni. Nem ritka az sem, hogy a kutató esztétikai elvárásai alapján úgy ítéli meg, hogy a nyersanyag önmagában „nem elég szép”, „nem elég közérthető”, és ezért szerkeszti át a legépelte szöveget. Egyik szempont sem mellékes, hiszen a gyűjtemények a könyvpiacra, a múzeumokban, az interneten és a médiában jelennek meg, ezért könnyen belátható, hogy a világban sokszor szaggyátott, az élő nyelv és az írott közötti különbség miatt is szerkesztésre szoruló szöveget kiadás előtt „gondozni” kell. Ezzel azonban szinte áthidalhatatlanná válik az akadály a kutatói másodlagos elemzés előtt. Hiszen az elemző számára a szerkesztés az élettörténeti interjú halála. Az ugyanis fenomenológiai értelemben maga is elemzési lépés, elengedhetetlen lenne eljárásait rögzíteni, szemléletmódjához kritikailag közelíteni – mint minden más forrásnál.

Mindebből az következik, hogy jó szívvel magam sem adnék közre teljes biográfiai interjút, szerkeszteni pedig szintén nem szeretném. Az interjúrészletek tehát, amik itt következnek, szerkesztetlenek és anonimizáltak. Az 1925-ös születésű Pista bácsival a *Kádár-korszak társadalmi emlékezete* című kutatásunkban egy pesti hajléktalanszállón készített interjút 2004-ben Erdős Virág.³² Pista bácsi a szocializmusban a cigányság szerény felemelkedésének szokásos pályáját futotta be, majd feleségének halála után néhány év alatt mindenét elveszítette. Amikor az interjú készült vele, alkoholistaként tengődött, és már semmije, senkije sem volt.

Az alábbiakban az interjú fő elbeszélését és lezárását adom közre. Pista bácsi története több szempontból is mutatja az *oral history* és biográfiai kutatások sok fiaskóját. Pista bácsi idős roma ember, aki túlélte a porrajimost és a gulágot is, és azon kevés elbeszélők egyike, aki erről még mesélhetett volna a cigány túlélők elbeszéléseit összegyűjtő archivációs kutatásokban. Azok azonban nem találták meg. Mi nem *oral history*-interjút készítettünk vele, hiszen a 2004–2006-os kutatás a Kádár-korszak kommunikatív emlékezetének működését vizsgálta bizonyos társadalmi csoportok tagjaival – pl. hajléktalannal, de etnikai kisebbségeken, így a roma kisebbség tagjaival – készített biográfiai interjúkon keresztül. Így Pista bácsi porrajimos-tapasztalata csak szegmentáltan és nagy vonalakban került be az élettörténeti elbeszélésbe, s a kutatók végül sem a hajléktalanszállóról, sem a romákról szóló esettanulmányaikba nem építették be Pista bácsi elbeszélését.³³ Pista bácsit a kutatás után szem elől veszítettük. Története az interjúrészlet közzétételével talán mégsem vesz el.

32 A kutatást az OTKA támogatta. Az interjúkat hamarosan kutathatók a 20. század hangja Archívumban (www.20.szazadhangja.hu).

33 Vö.: Kovai Cecília: „Élhető volt az a világ, de sok mindenbe leeredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettük”. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet – 56-os Intézet, Budapest 2008, 175–230.; Bányai Borbála – Légmán Anna: „A Kádár-rendszerrel semmi bajom”. In: Ugyanott: 231–260.

Pista bácsi

Ez egy szociológiai kutatás, és a Kádár-korszakkal foglalkozik --

Rendben van, de ugye előtte is volt egy olyan esetünk, amit a korszak, amit a korszak fölmentett. Egyik esetben. Ezt akarnám kihozni, hogy ---

Arra szeretném kérni, hogy mesélje el nekem az élete történetét.

Hát elmesélem kérem. Az egészet nem tudom, mer így holnapig írhatná.

Én írom. (nevet)

Akkor ne hagyja abba. Hát kérem szépen. Kilencszáz-[1925]. Hát kérem szépen. Heten voltunk testvérek. Nagyon rá voltunk szorulva, mert az apám korán elhalt, és egy anya tartott bennünket. Csak egy anya dolgozott nekünk, és abból éldegéltünk, amikor éldegéltünk. Volt, amikor elment parasztmunkára, segíteni a parasztnak, bármilyen munkára, és kapott egy kis élelmet, amit nekünk adott. Na most akkor majd lesz egy időszak, amikor kezdtünk csöpörödni, növekedni, egy idősebb bátyám az volt tizenhat éves, még hatéves is volt bennünk, tehát míg ezek felnőttek--, nehéz volt az élete. Hát amúgy is nehéz volt, mert el kellett mennünk-, ezt úgy mondták, hogy pulec. Ez egy olyan szolga volt. Kiment a jószágra vigyázni. Tanyavilágra. Szabad világ. ---- És ott voltak az embervásárok. Odamentek munkát vállalni. Na most akkor hát odamentünk mi gyerekek is. Úgy elszegődtek enni, és örültünk, hogy adtak enni. Jószágra vigyázni, meg ki milyen munkát kapott. Hát éjjel persze istállóban aludtunk, a jászolba, a jószág előtt, a tehén előtt. De jó volt, mert mikor már ősz volt, akkor megnyalt bennünket és meleg volt. Hát ilyen is volt. Hát kérem szépen. Majd mikor már tizenhat-tizenhét éves volt az idősebb bátyám, akkor már ő munkaképes volt. Na most akkor majd bekövetkezik az, hogy amikor majd a Kádár-korszak jön, hát nem tudom, hogy a fajgyűlölésre is említsem ezt, vagy mindenre?

Ühüm.

Na jó. Hát énnekem-, én cigány vagyok. A zsidók és a cigányok -- hát nagyon egyenletesen voltak. Majd először a zsidók jöttek, utána a cigányok jöttek. Már itten Dunán túl egészen össze is szedték a rengeteg cigányokat. Még erre ezen a részen, Tisza, Duna között nem tudták, mer haladtak a németek, nyomták őket az oroszok. És mikor már odakerült a dolog, hogy hát összeszednek bennünket, össze is szedtek bennünket, és elvittek bennünket, egy Paláticspusztának mondják, ez egy nagy pusztaság, egy gazdaság, nagygazdaság volt, ez Szolnok, Újszász, Abony, Cegléd, Nagykőrös környéke volt. Na ezeket a környékbeli embereket, cigány embereket, mind oda hordták el őket. Abba-, hát láger volt mondjuk, mer nyilasok vigyáztak ránk, és kukoricatörés, meg krumpliszedés, meg mittudom, ilyen őszi izé volt már, ilyen betakarítás. Hát, ki volt jelentve, aki

szökés által, észrevétele van, vagy valami-, a nyilasnak, a helyszínen agyonlőheti. Vagy lábon, vagy amit tud. Hát kéremszépen harmadnapra én megpróbáltam megszökni. Kukoricatörés volt, és a kukoricák közt, csak az volt az izé benne, hogy én tudtam az irányt. Hogy melyik irányba Cegléd, énnekem mindig ez volt Abony-Cegléd, Abony-Cegléd, Szolnok-Abony-Cegléd. Na és ezt az irányt fölvettem és mentem négykézláb, ahogy bírtam. Mentem a kukoricákba. Úgyhogy nem vettek észre.

Igen.

Harmadnapra elmentem Nagykőrösre, egyik nagybátyám ott lakott, az apámnak a bátyja, és a családja. És oda mentem én, és akkor ott meg másnap szedték össze a csendőrök a cigányokat. Szintén. Akkor megint beleestem. Megint beleestem. Szóval nem ízélem, hosszabbítom a szavam, újra megszöktem. Innet is. Ez most Cegléden voltunk, a laktanyába. Huszárlaktanya volt ottan, hát én ott laktam egy olyan két kilométerre körülbelül a huszárlaktanyától, és én ösmertem a terepet, minden, és lett egy nagy bombázás, 1943 [1944] nem tudom hanyadikán. Akkor szanaszét mehettünk, kiengedtek bennünket a laktanyaudvarból, na avval a eggyel én meg is szöktem. Akkor nekem Vecsésen volt egy nővérem, már meghalt szegényke, és ahhol menekültem el. A Ferihegyi repteret akkor csinálták, a szállodát. Még a földmunkájába is benne voltam, akkor kezdődött az aláásása, a kimélyítése. Hát aztán jöttek a csendőrök. De volt olyan két jó ember, németek voltak, és svábok, máig emlékszem rá, Recska Mihály volt, ez, akinek én dolgoztam, alégerek voltak, ez a mérnök. Aléger. Ilyen gumislaugot vittem a sarokba, be volt jegyzetölve, és én odatartottam nekik, bemondtam a számot, meg minden, és evvel én, meg voltak elégedve. Tíz óraker kezdődött a reggeliidő, és akkor engem, vagy ebédidő, beküldtek, és akkor volt nekik egy-egy kis csajkájuk, ilyen alumínium, és abba volt ételük. Ezt énnekem meg kellett melegíteni, és akkor rendbe voltak. Na énnekem is hoztak finom hideg ételt. Nagyon rendes emberek voltak. És jöttek a csendőrök, és engem kérdeztek, hogy mióta vagyok itt, de őket kérdezték, nem engemet. A- az alégert, és azt mondták, hogy ő nagyon rendes, jól dolgozó vagyok, minden, hagyják nyugodtan, hagy csinálják nekem a munkát. Velünk a munkát. Na, engem abbahagytak ott akkor. Hát kéremszépen ott dolgoztam, körülbelül egy hónapig, a pincénél, de állandóan jöttek a bombázás, '43, '44, Szemeretelepet nagyon csúfosul elverték, mer akkor akarták a bombázást a reptérre ledobálni, ott volt a reptér, a kifutópálya, és mi meg lemenekültünk, de még nem volt készen, pincébe. Volt egy őrmester, magyar katona, az irányított bennünket. És amikor lementünk a pincébe, háromszáznolcvan voltunk. De máskor mindig kivitt bennünket a autó, a Monori erdőt nem tudom mennyire tetszik ösmerni, oda vitték ki bennünket, amikor fűjt a sziréna, vagy bemondták már, hogy Baja-Bácska, már jött a kocsi, föl a kocsira, oszt gyerünk. Kivitt bennünk. És akkor lefűjták. Elmentek a riadók, lefűjták, és visszafordultak. Képzelve, mi volt akkor ott. Hát akkor verték el a Szemere-telepet. A síneket még száz méterre is, száz?!! még ötszáz méterre is eldobta a légnymás. Na aztán mink lementünk oda a pincébe, hát tessék elképzelni. Már elnézést, volt, aki a nők

között még be is vizeltek, mert olyan riadalom volt, hogy az nem igaz. A légnymás így --- fölöttünk, mert akkor volt már villany bevezetve, és beletalált a villanyba a bomba, azután volt egy nagy tűz, füst, minden. Nem tudtunk hanyadán vagyunk. Na úgyhogy kijöttünk onnan, haláleset nem volt, ijedelem volt, szegény nővérem hallotta, hogy milyen nagy bombázás volt, hát neki is Szemere-telep olyan hat-hét kilométer, és eljött szegény oda, elszaladt, hogy mi van velem. Hogy megmaradtam-e vagy nem. Hát aztán így, munka után, megvárt engem és hazajöttünk vele. Nem mentem tovább dolgozni. Nem. Azt mondtam, én még oda nem megyek. Ha valahol meghalok, de bomba által nem akarok meghalni. Hát sok embert, sokat szétvágott a bomba, az volt a helyzet, hogy a zsidókat a reptérnek a közepére tették. Hogy direkt azér', hogy őket végezzék ki a stukák. Jöttek a német stukák, meg minden, és akkor a zsidók meg integettek fehér zseb-kendőkkel, és akkor észrevették, hogy ők azok, akik ellenségük a németeknek. Na, így aztán nem lett semmi. Izé, hazajöttem, azt akkor majd aztán a bátyám katona volt, a közepső bátyám, és -- picikét meg kell állnom.

Jó.

Na most akkor, mikor eljöttem, a bátyám, akkor mondott le a Horthy, a Németországba, amikor elhívták tárgyalni, vagy mittudomén, és Sárbogárdon, megállt a tehervonat, amiben vitték volna ki őket Németországba, ahogy a németek, mer vonulás volt, visszavonulás volt már a németeknek, és akkor fegyverszünet, eldobálták a fegyvereket. Horthy lemondott, már így volt mondva persze, hát kényszerítették, hogy lemondjon, vagy mittudomén, úgyhogy ebbe az állapotba a bátyám elszökött, de nem egyedül, hát többen. Aki, a fegyvereket eldobták, a puskákat, meg minden. És Rákoskeresztúron lakott őneki az apósa. Onnanvalósi volt a felesége. Viszont őneki volt már három gyereke, és oda vitte el őket az anyjuk, oda menekült el. Mer' az oroszok jöttek ugye hát, és hát elmenekült otthonról. Ceglédről Rákoskeresztúrra. A kis sógornóm, ő volt, a bátyám felesége. Hát én is fogtam magamat, és elmentem Ceglédre, föl, a bátyámat megkeresni, hogy nem-e ott van, vagy mittudomén, vagy valamit hallok róla, nem tudtam, hogy ő él, vagy van. És hát a Ferihegynél a Rákos-hegynek, nem tudom mennyire tetszik ösmerni, most izé jár ottan, busz, kék busz, innét a Szemerétől átjár Rákos-hegyre. No onnan mink akkor gyalog jártunk ottan a Ferihegyi reptérnek-, a épületek vannak ebbe az bal oldalba, ahogy megyünk, és erről volt egy olyan út, ahol el lehetett menni. Na én elmentem, hát volt ott egy rákoskeresztúri temető, azon keresztül köllött mennem, és nem messzi volt onnan a bátyámnak az apósa. Hát jó. Odamentem és, hát nem tudnak róla, ott van a sógornóm, a gyerekekkel, hát egyszer van olyan kilenc-tíz óra, éjjel, megjelenik a bátyám. Katonaruhába, képzelje el. Az oroszok meg jönnek. Benn vannak már a faluba. Mer az egy falu volt régebben, Rákoskeresztúr. Hát osztán az ajtót zörgetik az oroszok, a bátyám meg benn van a katonaruhába. Na de az volt a szerencsénk, hogy a konyháról volt egy följárat a padlásra. Ott gyorsan fölnyomták őtet, levetkőzött, ahogy le tudott, és jött le. És volt neki egy zsebórája, máig emlékszem rá, az orosz, az volt az első, megnézi, ó, aszondja dobrüj császü, dobrüj. Na utólag én aztán megtanultam

beszélni oroszul. Egész perfekt beszéltem. És, na most harmadnapra eltaláltuk, hogy hazajövünk Ceglédre. Hát volt egy ilyen kétkerekű kocsi, csak ilyen ideiglenes valami, a bátyámnak a cuccai, a feleségének a ruhái, a gyerekek, föltettük a kocsira, és toltuk ki a négyes útra, tetszik tudni, hol van. A szobornál ment ki a négyes út, Vecsés. Hát jól van, megyünk, toljuk a kocsit, húzzuk, egyszer csak elértünk Bercelt. Ezt a vonalat nem tudom mennyire tetszik ösmerni. Cegléd-től olyan tíz kilométerre, Bercel. Ez egy sváb község. Hát, sorbaállnak az emberek, az úttesten, az oroszok, minden, szedik össze az embereket, és nyomják be, a sorba. Fogoly, fogoly, fogoly, viszik őket. Viszik. Hát azt odajönnek mihozzánk, azt aszongya bátyámnak, hát te hova mész? Oroszul, még akkor megértettük. Hát, haza, haza. Hát hova haza? Hova, hát annyira megértettük, hogy Cegléd. Na. Őket elküldte. Engem meg berántottak. Bevágtak közéjük a fog-. Na most ott voltam tizennégy vagy tizenöt napig Cegléden, a, ott volt elkerítve, barikádózva egy ilyen drótkerítéses, a huszárlaktanyának egyik része, hogy járó, mozgó izé legyen, terület, ahol járkálnak a, hát rengeteg ember volt oda, akit bevitték oda. Akik Budapestről jöttek egész Ceglédig, azt mind oda rakták be. Abba a laktanyába. A huszárlaktanyába. Hát, jól van, most már, írtunk leveleket, kidobáltunk, amikor sikerült, vagy amit, volt, akit agyon is lőttek az oroszok, mer nem szabad volt tudatni, hogy hova, meg merre visznek. Hát hogy ott vagyunk. Még azt se volt szabad tudatni. No, elég a hozzá, hogy beraktak bennünket a teherautóba, Ceglédig kivittek a vasútállomásra, autókkal, fölraktak bennünket, azt irány ki, Oroszország. 14 napon keresztül megmozdulatlanul, majdnem azt mondhatnánk, halott is volt velünk, és nem voltak képesek se vizet majdnem adni, egy huszonnégy órába adtak tizünknek, vagy tizenkettőnknek egy kanna vizet. Hát most az, hát meddig tartott az? Utána kértünk vizet, nincs, volt az a, nem tetszik tudni, az a, vagonoknál van ilyen kis ablak. Még az is drótkerítéssel be volt, dróttal, hogy nehogy kinézzünk, vagy kiadjunk, vagy ki, hát szóval nem engedtek semmi ----. Hát kéremszépen, három évet kinn éltem Oroszországba. Ennek a nyomát is élem, amit tetszik látni, a nyomorúságomat. Hát az anyám az írt, hazajöttem három év után, kinn voltam Szibériába, Sztálingrádba, meg a franc tudja, több helyeken voltunk bekáderozva, és egyszer csak odajön egy kapitány, és mondja nekem, hogy hazamehetsz, de nem most, aszongya, hanem egy hónap múlva. De akkor én már beszéltem jól oroszul, és mondtam neki, hogy-, szidtam az anyjával együtt. Há, mondom, mindegy. Itt lőnek agyon, vagy hol lőnek agyon, már mindegy. Nekem mindegy volt. És visszaszidott, hogy teneked az anyád. Hát én azt mégegyszer visszaszidtam. Azt mondta, egy évig nem mehetsz haza. A büntetés. Hát azt is értettem, mindent. Szóval többet értettem, mint ahogy beszéltem, de beszélni is nagyon sokat. Nagyon izé vagyok az idegen nyelvre, hamar érzékeny vagyok. Na aztán, hát beletelt egy év. Akkor elvittek Szibériába. Egy évet ott, és utána hoztak haza. Hát Debrecenbe volt az állomásunk, amit fogságból hoztak bennünket, hát olyanok voltunk, harmincnyolc kiló voltam, hetven-nyolcvan kiló között voltam katonáéknál, mikor bevonultam, és le voltam annyira fogyva. És anyám nem ösmert meg. Volt egy nagy kalap a fejemen, egy nagy katonazubbony, kabát, nem is zubbony, hanem köpeny, és bementem, aztán sírtam. Most is el tudnám sírni magamat. ---- (sír) Sok emlékem van. Nagyon rossz. Nagyon

rossz. Sok emlékem van. És akkor nem ösmert meg anyám. Hát, mondom, anyám, én vagyok a fiad, nekem nem vagy fiam, aszongya, kiküldött, hát úgy néztem ki, hogy rossz volt rám nézni. És van nekem itt egy jelem, egy fekete jel, azt, nézd meg anyám, mondom, mert őneki is ugyanolyan. Bal vállán van. Jel. És akkor ugye, megbocsátott. Sírt, én is sírtam, aztán. Megtudták a bátyámék, hogy megjöttem, szaladtak oda, gyerekek, volt ott sírás, öröm, minden volt, hát szóval, hát idáig záródik be az én, most jön a korszak. A Kádár-korszak.

* * *

„Nem. Nem állt nekem semmi, nem ment nekem semmi. Hiába akartam volna, nem ment és nem ment. Ugyi, mikor az ember ki van vetkőzve az életből, a sorrendjiből, nem tud semmivel kezdeni. Pedig én nagyon sok mindent, én voltam díszműkészítő, műanyagból, bőrművirágkészítő, képfestő, én mindent csináltam, a feleségemmel jártunk búcsúba, árultuk a képeket. Hát szóval, játszottam a pénzzel, az étellel. Ezt őszinte mondom, én játszottam az étellel. Játszottam. És egyszerűen leestem. Egyszerűen leestem. Nadehát. Ezen botránkoztam meg mindig, hogy mért is vagyok mégis meg. Minek kellek már. Kinek. Senkinek nem kellek nincsen családom, nincs hozzátartozóm, a szüleim, akik voltak, a gyereke-, vagy a testvéreim, azok mind elhaltak. *(hosszabb csend)* Hát, ebből az történt, hogy vége lett. Mentem tovább. Mentem az étellel. Vonatoztam. Nem volt albérletem már akkor, elfogyott a pénzem, mindenből kifogytam, és albérletet nem tudtam fizetni, mer voltam én Pécsen is, albérletet fizettem három évet fizettem ki egyszerre, de örökké nem tart, ugye, és úgy, ugye, nem tudtam fizetni, elmentem vonatozni. Betöltöttem a hetven évet, lehet vonatozni nekem, jönni-menni, és éjjel lementem a pécsi, vagy szombathelyi, vagy mit tudom én vonattal, ott aludtam. Aztán ide kerültem a hajléktalanszállóra.”